

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Факультет спеціальної освіти, психології і соціальної роботи
Кафедра спеціальної та інклюзивної освіти

Кваліфікаційна робота

з теми:

**«Педагогічні умови розвитку дрібної моторики у дошкільників
з інтелектуальними порушеннями»**

Виконала здобувачка 2 курсу групи So1-M23z
ОП Спеціальна освіта (Олігофренопедагогіка)
Спеціальності 016 Спеціальна освіта
спеціалізації 016.02 Олігофренопедагогіка
Леся БЕРНАДА

Керівник:
Оксана ДМІТРІЄВА,
кандидат педагогічних наук, доцент

Рецензент:
Вадим ЛЕВИЦЬКИЙ,
кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри логопедії і спеціальних методик

План

Вступ.....	3
Розділ I. Узагальнений аналіз літературних джерел з розвитку дрібної моторики у дітей дошкільного віку з нормотиповим розвитком та з інтелектуальними порушеннями	
1.1. Значення та роль дрібної моторики у розвитку дитини.....	7
1.2. Специфіка розвитку дітей із порушеннями інтелектуального розвитку.....	15
1.3. Варіативність засобів розвитку та корекції рухових порушень у дітей дошкільного віку з порушеннями інтелектуального розвитку.....	22
1.4. Корекційна спрямованість занять образотворчою діяльністю у педагогічній системі виховання та навчання дітей з інтелектуальними порушеннями.....	28
Висновки до розділу.....	36
Розділ II. Опис методики та результатів констатувального та формувального етапів експериментального дослідження.	
2.1 Мета, методика проведення та опис результатів констатувальної частини експериментального дослідження.....	39
2.2. Методика розвитку дрібної моторики в дітей з інтелектуальними порушеннями старшого дошкільного віку.....	48
2.3. Особливості розвитку дрібної моторики та зорово-моторних функцій у дітей дошкільного віку з інтелектуальними порушеннями у контексті підготовки до письма.....	57
Висновки до розділу.....	68
Висновки.....	72
Список використаних джерел.....	77

Вступ

Актуальність дослідження. Період дитинства є сензитивним для формування багатьох психічних новоутворень, тому фахівці з різних галузей знань (медицини, психології, педагогіки, корекційної психопедагогіки та ін.) приділяють увагу питанням, пов'язаним з розвитком та формуванням тих чи інших процесів, оскільки рівень психічного розвитку дитини, яка прийшла до школи залежить не тільки від медичного діагнозу, а й від якості попереднього навчання та виховання.

При порушеннях психічного розвитку для рухової сфери дітей притаманним є недорозвиток довільної регуляції рухів, недостатня координованість, труднощі перемикання та автоматизації, наявність синкінезій, загальне виснаження.

Відхилення у розвитку моторики в дітей дошкільного віку із інтелектуальними порушеннями створюють перешкоди у оволодінні різними видами діяльності, а будь-яка діяльність дитини, зокрема продуктивна, є рушійною силою психічного розвитку. Розвиваючи та збагачуючи діяльність дитини, а також враховуючи її специфіку, здійснюючи корекційну спрямованість навчання та виховання, можна згладити, запобігти чи виправити багато психофізичних порушень.

Не можна не брати до уваги і те, що розвиток дрібної моторики є запорукою розвитку інтелекту дитини. Чим краще у дитини розвинута дрібна моторика, тим швидше розвивається, краще стає її мовлення та розумові процеси. Крім того, розвиток дрібної моторики є одним з показників готовності дитини до шкільного навчання та відіграє важливу роль у оволодінні навчальними вміннями та навичками. Вміння робити точні рухи необхідні надалі для оволодіння письмом. У зв'язку з цим, важливо при підготовці до школи створювати умови для розвитку дрібних м'язів рук. На заняттях з ліплення, аплікації, малювання моторика дитини розвивається та міцніє, а це безпосередньо впливає на розвиток

мовлення та мислення.

Творчий підхід до створення виробів, продуктів образотворчої діяльності дитини закладає фундамент самостійності та креативності.

Фундаментальні питання розвитку дрібної моторики та зорово-моторної координації у дітей дошкільного віку розкрито у працях: Л. Виготського, О. Запорожця, М. Монтессорі, В. Сухомлинського. Розвиток дрібної моторики у контексті підготовки до каліграфічного письма вивчали: В. Онищук, В. Трунова, І. Кирей, І. Цєпова, С. Паршун та ін. Практичними питаннями розвитку дрібної моторики та зорово-моторної координації займалися: А. Жадан, С. Якименко, Н. Туренко, А. Литвиненко, О. Яловська, Г. Сухорукова, Д. Храмова, В. Близнюк, О. Борук, Л. Гузій, К. Крутій, М. Чабайовська та ін. Питаннями розвитку дрібної моторики та підготовки руки дитини з інтелектуальними порушеннями до письма у різний час присвятили роботи: Л. Вавіна, Г. Плешканівська, Г. Мерсіянова, Н. Кравець, І. Дмитрієва, В. Левицький.

Вступаючи у перший клас, діти із порушеннями інтелектуального розвитку мають недостатньо розвинуту дрібну моторику, несформованість навичок зорово-рухової координації, відчують труднощі у оволодінні письмом: у них швидко втомлюється рука, втрачається робочий рядок, не виходить правильне написання букв. Все це негативно позначається на засвоєнні дітьми навчальної програми і викликає необхідність проведення спеціальних занять, мета яких полягає у підготовці руки дитини до вироблення елементарних графічних навичок письма. Незважаючи на те, що даній проблемі приділяється особлива увага у психолого-педагогічних дослідженнях, вона залишається актуальною, оскільки вдосконалення шляхів розвитку дрібної моторики вимагає пошуку оптимальних засобів, прийомів її формування.

Мета дослідження: дослідити стан та особливості сформованості, дрібної моторики дітей старшого дошкільного віку з інтелектуальними порушеннями на

основі яких обґрунтувати педагогічні умови та методику розвитку дрібної моторики у дітей вказаної нозології.

Об'єкт дослідження: процес розвитку дрібної моторики в дітей дошкільного віку.

Предмет дослідження: педагогічні умови розвитку дрібної моторики у дітей дошкільного віку з інтелектуальними порушеннями.

Гіпотеза дослідження полягає в тому, що вдосконалення системи роботи з розвитку дрібної моторики у дітей з інтелектуальними порушеннями є актуальним питанням і проходитиме більш ефективно у спеціально створених педагогічних умовах.

Завдання дослідження:

1. Вивчити, проаналізувати та охарактеризувати сучасний стан проблематики розвитку та корекції дрібної моторики у дітей дошкільного віку із інтелектуальними порушеннями.

2. Провести констатувальне експериментальне дослідження з виявлення стану та особливостей розвитку дрібної моторики в дітей старшого дошкільного віку із інтелектуальними порушеннями.

3. Розробити та експериментально перевірити ефективність запропонованої роботи, що дозволяє розвивати та коригувати дрібну моторику у дітей дошкільного віку із порушеннями інтелектуального розвитку. На основі чого виділити педагогічні умови що сприяють ефективному розвитку дрібної моторики у дітей вказаної нозології.

4. Сформулювати висновки проведеного дослідження.

Методи дослідження: вивчення та аналіз психолого-педагогічної та спеціальної літератури з проблематики дослідження; аналіз медичних карт дітей; спостереження; розробка та проведення констатувального та формувального експерименту; статистичні методи обробки отриманих даних; аналіз та

узагальнення результатів.

Елементи наукової новизни полягають у тому що: на основі аналізу спеціальної літератури зроблено порівняльний аналіз занять образотворчою діяльністю з дітьми дошкільного віку та образотворчого мистецтва як психотерапевтичного впливу (ізотерапії).

Практичне значення отриманих результатів полягає у можливостях використання матеріалів дослідження у практиці організації корекційно-розвивальної роботи з дошкільниками з інтелектуальними порушеннями корекційними педагогами, логопедами, вихователями, батьками дітей.

База дослідження: заклад дошкільної освіти (ясла-садок) комбінованого типу №5 «Мальва» м. Чернівці, Чернівецької міської ради.

Структура кваліфікаційної роботи: робота складається із вступу, двох розділів та висновків до них, загальних висновків, списку використаних джерел.

Висновки

Кількість дітей з інтелектуальними порушеннями має стійку тенденцію до збільшення. Притаманні їм відхилення у розвитку рухової сфери: порушення довільної регуляції рухів, недостатня координованість і чіткість довільних рухів. Найбільше страждає моторика кистів та пальців рук. Відхилення у розвитку моторної сфери створюють труднощі у навчальній діяльності, особливо несприятливо впливають на оволодіння навичками малювання, ручної праці, письма.

Подолання недостатнього розвитку дрібної моторики, її корекцію, доцільно розпочинати в умовах спеціального закладу дошкільної освіти (спеціальної, інклюзивної групи). Цілеспрямований корекційний вплив на рухову сферу попереджає вторинний недорозвиток більш складних та диференційованих рухів та дій.

На сьогоднішній день назріла необхідність розширення мети занять образотворчої діяльності у закладі дошкільної освіти за допомогою введення у програми відновно-реабілітаційних завдань. У сучасній літературі мало уваги приділяється питанням психології образотворчої діяльності дитини з різними порушеннями психофізичного розвитку, методам діагностики (у тому числі експрес-методам), психокорекції на заняттях образотворчої діяльності, проведенню відновно-реабілітаційних робіт засобами образотворчого мистецтва.

В експерименті взяли участь діти старшого дошкільного віку (5,5-6,5 років, старшої групи) 12 дітей з діагнозом: легкий ступінь порушення інтелекту (2-3 рівень допомоги) за висновками ІРЦ. Окрім того 1 дитина з діагнозом – елективний мутизм, 4 дитини – рухова розгальмованість, 4 дитини – ЗНМ I рівня, 2 дитини – ЗНМ II рівня, 4 дитини – ЗНМ III рівня. У 10 дітей провідна рука – права, 1 дитина – амбідекстр. 1 дитина – шульга.

У констатувальному експерименті необхідно було:

А) перевірити вихідний рівень розвитку дрібної моторики у дітей 5-6 років з інтелектуальними порушеннями;

Б) виявити особливості розвитку дрібної моторики для визначення змісту корекційно-розвиткової роботи для її покращення.

Основними методами отримання даних під час констатувального експерименту були: вивчення медичних карт; спостереження; бесіди з дітьми, батьками, вихователями, психологами, логопедами; діагностичні завдання.

Експериментальне дослідження мало комплексний характер. Вивчалися дані клінічного обстеження (на основі медичних карт). Проводилося психолого-педагогічне обстеження, яке полягало у спостереженні та аналізі характеристик, що відображають такі параметри: особливості поведінки; особливості контакту з дітьми та дорослими; активність під час участі у занятті; особливості образотворчої діяльності; рівень опанування практичними навичками з образотворчої діяльності; темп набуття нових знань і навичок; рівень розвитку навичок самообслуговування; участь сім'ї у роботі з дитиною.

Педагогічне спостереження виявило низку загальних типологічних рис у дітей експериментальної групи.

Не всі діти контактні, багато хто з них може підпорядковувати свої бажання вимогам дорослих, але в деяких дітей виникають негативні реакції (негативізм, впертість, протест тощо, особливо із збільшенням втоми). Багато дітей недостатньо володіють правилами взаємовідносин з оточуючими, можуть проявляти егоцентризм, емоційну замкнутість, скутість, інші, навпаки агресивність.

Загалом усі діти правильно користуються предметами домашнього вжитку, але не виявляють ініціативи для дотримання порядку. Можуть самотійно

одягатися, але відчують труднощі у застібанні гудзиків, зав'язати шнурки не може 10 дітей з 12 (83,3%).

Увага в дітей нестійка, перемикання на інші види діяльності уповільнене.

Під час співвіднесення складних форм із місцем спостерігається значна кількість пробних рухів, що вказує на недорозвиток орієнтовної основи діяльності. Не всі діти правильно орієнтуються у правій-лівій сторонах власного тіла.

Сприймання характеризується обмеженим обсягом. У об'єкті сприймання діти виділяють набагато менше ознак, ніж діти з нормотиповим психічним розвитком. Багато деталей об'єкта, зображеного у незвичному ракурсі (наприклад, у перевернутому вигляді), діти не впізнають, вони важко виокремлюють об'єкт з фону, багато сторін об'єкта сприймається ними спотворено. Спостерігається збільшення часу на впізнавання предметів через дотик.

З огляду на отримані результати було з'ясовано, що у всіх дітей недостатньо сформована координація рук. Не всі діти самотійно впоралися із запропонованими завданнями, у деяких дітей спостерігалися супутні рухи у вигляді синкінезій, а у всіх дітей експериментальної групи відзначено неповний обсяг рухів. Самостійний малюнок виконаний усіма дітьми з помилками, відсутністю істотних деталей. Діти неправильно утримують ножиці, олівець, пензлик. Перемикання рухів в одних дітей було уповільненим, в інших прискореним. У результаті ці діти змогли набрати від 15 до 22 балів.

На основі даних показників серед дітей експериментальної групи було виявлено дітей із середнім рівнем розвитку дрібної моторики - 3 дитини (більше 20 балів) і з низьким рівнем - 9 осіб (менше 20 балів). Дітей із високим рівнем розвитку дрібної моторики не виявлено.

Результати теоретичного аналізу літератури та констатувальний експеримент переконали у тому, що експериментальна методика з розвитку

дрібної моторики у дітей 5-6 років з інтелектуальними порушеннями має базуватися на таких *педагогічних умовах*:

- необхідно реалізовувати взаємозв'язок розвитку моторики з отриманням нових знань, умінь, які діти хотіли б засвоїти. Це можливо з допомогою введення спеціально дібраних тем занять, зміни наповнення та обсягу завдань, введенням нетрадиційних технік малювання з допомогою різних художніх матеріалів, створенням ігрових ситуацій;
- розвиток дрібної моторики необхідно починати на основі вихідних, базових вмінь, якими вже користуються діти, з подальшим їх розширенням;
- використовувати всі (можливі) режимні моменти для включення дітей у тренування, закріплення і розвиток вже наявних або нових вмінь;
- продумати тематичне планування, вибір тем, враховуючи міжпредметні зв'язки з іншими освітніми галузями за освітньою програмою.

На основі теоретичного аналізу та даних спостережень було складено схему взаємодії фахівців закладу дошкільної освіти щодо розвитку моторики в дітей старшого дошкільного віку.

Експеримент здійснювався в комплексі з п'яти складових (пальчикова гімнастика, вправи для пальців і кистів рук з використанням різних предметів, фізичні вправи, робота в зошитах, альбомах, заняття образотворчою діяльністю).

Заняття з фізичної культури та музичні заняття проводилися інструктором з ФІЗО та музичним керівником. Ці види занять містили в собі вправи на розвиток загальної моторики (ходьба, біг, стрибки різних видів, загальнорозвивальні вправи, танцювальні та ритмічні рухи, дихальні вправи, мовленнєві ігри з рухами, пальчикові ігри з предметами, рухливі ігри).

Логопед, вихователі проводили роботу в зошитах (вправи на розвиток графічних вмінь та навичок), заняття продуктивними видами діяльності, пальчикові ігри, фізкультхвилинки, вправи із самомасажу. Основною формою

навчання образотворчої діяльності були фронтальні та індивідуальні заняття, на яких провідна роль належала вихователю.

Психологом проводилися дидактичні ігри з викладання розрізних картинок, вправи з домальовування другої половини картинки, малювання різних фігур за крапками, пальчикова гімнастика з предметами (шестигранним олівцем, ручкою, катушкою, гумовими м'ячами малих розмірів, іграшковими машинками). Поза заняттями вихователями проводилися дидактичні ігри з розвитку та зміцнення дрібної моторики у дітей (ігри-шнурівки, мозаїка, робота з рахунковими паличками, сірниками, дрібними пазлами, викладання літер, візерунків гарбузовим насінням, квасолею, горохом). На прогулянці проводилися спортивні ігри та вправи, рухливі ігри, ігри з піском, водою, природними матеріалами (камінчики, шишки, жолуді, листя тощо).

Виконання роботи у кілька рук (кількома дітьми), як колективна форма, допомагало на заняттях зблизити дітей єдиною метою, сприяло виникненню емоційно теплих стосунків. Використання на заняттях з образотворчої діяльності художніх технік дало змогу послабити збудження емоційно розгальмованих дітей.

Список використаних джерел:

1. Базовий компонент дошкільної освіти: наказ № 615 від 22.05.2012 «Про затвердження Базового компоненту дошкільної освіти (нова редакція)». 372 с.
2. Бех І.Д. Особистісно-зорієнтоване виховання. К.: ІЗМН 2004. 204 с.
3. Бібік Н. Компетентність і компетенції у результатах початкової освіти / Н. Бібік // Початкова школа. 2010. № 9. С. 1-4.
4. Бондар В.І. Дидактика: [підруч. для студентів вищих педагогічних навчальних закладів] / В.І. Бондар. К.: Либідь, 2005. 264 с.
5. Брушлинський А.В. Мислення і прогнозування / А.В. Брушлинський. К.: Думка, 1979. 230 с.
6. Бугаєвич І.В. Праця як навчальний предмет / І.В. Бугаєвич. К.: Радянська школа, 1990. 48 с.
7. Выготский Л.С. Педагогическая психология. К.: Педагогика, 1991. 479 с.
8. Виноградова А.Д. Практикум по розвитку дрібної моторики розумово відсталого дитини. Київ: Просвітництво, 1995. 144 с.
9. Гончаренко С. Методологічні знання як виявлення фундаменталізації професійної підготовки вчителя / С. Гончаренко, В. Кушнір, Г. Кушнір // Шлях освіти. 2007. № 3. С. 2-8.
10. Дичківська М. «Педагогіка М. Монтессорі: виклики сучасності: монографія». Рівне, Україна: Волинські обереги, 2016. 231 с.
11. Державна національна програма «Освіта». Україна ХХІ століття. К.: Райдуга, 1994. 117 с.
12. Дідух В. Історично перший досвід організації продуктивної праці учнів /

В. Дідух // Трудова підготовка в закладах освіти. 1999. № 3. С. 22-47.

13. Дульнев Г.М. Учебно-воспитательная работа во вспомогательной школе. М.: Просвещение, 1990. 176 с.

14. Еременко И.Г. Олигофренопедагогика. К.: Вища школа, 1985. 328 с.

15. Єременко І.Г., Мерсіянова Г.М. Навчання учнів допоміжної школи користуватися знаннями й уміннями. К.: Радянська школа, 1981. 136 с.

16. Еременко И.Г. Познавательные возможности учащихся вспомогательной школы. К.: Радянська школа, 1982. 130 с.

17. Жерноклеєв І.В. Підготовка майбутніх учителів технологій у країнах Північної Європи: [монографія]. К.: Вид-во НПУ ім. М. Драгоманова, 2012. 275 с.

18. Забрамная С.Д. Отбор умственно отсталых детей в специальные учреждения. М.: Просвещение, 1988. 96 с.

19. Замский Х.С. История олигофренопедагогики. М.: Педагогика, 1989. 471 с.

20. Занков Л.В. Обучение и развитие. М.: Педагогика, 1985. 440 с.

21. Ілляшенко Т.Д., Стадненко Н.І. Аномальна дитина в школі: Навчально-методичний посібник. К.: УСДО, 1995. 120 с.

22. Кодлюк Я.П. Підручник для початкової школи: дидактико-методичний аспект: [навч.-метод. посіб.]. Тернопіль, 2009. 100 с.

23. Коломинский Н.Л. Развитие личности учащихся вспомогательной школы. К.: Радянська школа, 1988. 87 с.

24. Кондрацька Л.А. Сучасна культуротворча підготовка майбутнього вчителя мистецтва: технологічні знахідки // Науковий вісник Національної музичної академії України ім. П.І. Чайковського. Вип. 35. Київ, 2004. С. 62-75.

25. Конопляста С.Ю. Хрестоматія з логопедії: навчальний посібник. Київ: КНТ, 2006. 360 с.

26. Козленко М.О. Физическое воспитание учащихся вспомогательной

школы. К.: Радянська школа. 1987. 125 с.

27. Корекційна спрямованість початкового навчання у спеціальній школі інтенсивної педагогічної корекції: Методичні рекомендації / Укл. Л.С. Вавіна. К.: ІСДО, 1995. 60 с.

28. Коррекционная роль обучения во вспомогательной школе /Под ред. Г.М. Дульнева. М.: Педагогика, 1981. 96 с.

29. Кремень В.Г. Освіта і наука України: шляхи модернізації (факти, роздуми, перспективи) / В.Г. Кремень. К.: Грамота, 2003. 216 с.

30. Кузмінський А.І. Педагогіка: підручник. 2-е вид. К.: Знання-Прес, 2004. 297 с.

31. Лещенко М.П. Якість викладання – важливий компонент якості освітньої діяльності університету. Вища освіта України у контексті інтеграції до європейського освітнього простору: моніторинг якості освіти. К.: Гнозис, 2009. С. 544-550.

32. Липа В.А. Психологические основы педагогической коррекции. Славянск: Предприниматель Маторин Б.И., 2012. 386 с.

33. Логопедія: підручник / За ред. М.К. Шеремет. Вид. 3-тє, перер. та доповнене. К.: Видавничий дім «Слово», 2015. 776 с.

34. Максименко С.Д., Бондарь В.И., Бех И.Д. Психология формирования трудовых умений школьников: (Сравнительный анализ деятельности учащихся массовой и вспомогательной школ). К.: Радянська школа, 1990. 110 с.

35. Матвєєва М.П., Миронова С.П. Корекційна робота в системі освіти дітей з вадами розумового розвитку: Навчально-методичний посібник. Кам'янець-Подільський, Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, 2005. 164 с.

36. Мерсиянова Г.Н. Выполнение практических заданий учащимися вспомогательной школы. К.: Радянська школа, 1995. 81 с.

37. Методичні рекомендації про шляхи здійснення зв'язку між трудовим навчанням та вивченням загальноосвітніх предметів в допоміжній школі. / Під ред. Матвєєвої Л.М. К.: РУМК, 1985. 44 с.

38. Милерян Е.А. Психология формирования общетрудовых политехнических умений. М.: Педагогика, 1983. 299 с.

39. Миронова С.П. Олігофренопедагогіка. Компактний навчальний курс: Навчальний посібник Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний університет, редакційно видавничий відділ, 2007. 204 с.

40. Миронова С.П. Педагогіка інклюзивної освіти: навчально-методичний посібник. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2016. 164 с.

41. Мирский С.Л. Методика профессионально-трудового обучения во вспомогательной школе. М.: Просвещение, 1980. 184 с.

42. Реан А.А., Коломинский Я.Л. Социальная педагогическая психология. Санкт-Петербург: Питер, 1987. 416 с.

43. Рекомендації до планування і проведення уроків ручної праці в допоміжній школі /Під ред. Білевич Є.О. К.: РУМК, 1985. 70 с.

44. Романенко О.В. Экспериментальное исследование умственной работоспособности учащихся вспомогательной школы //Дефектология. 1990. №1. С. 21-28.

45. Рубинштейн С.Я. Психология умственно отсталого школьника. М.: Просвещение, 1986. 192 с.

46. Савченко О.Я. Дидактика початкової школи : підручник для студентів пед. ф-ту / О.Я. Савченко. К.: Генеза, 2002. 368 с.

47. Сисоєва С.О. Підготовка вчителя до формування творчої особистості учня / С.О. Сисоєва. К.: Поліграфкнига, 2006. 406 с.

48. Синьов В.М. Психолого-педагогічні проблеми дефектології та

пенітенціарії. К.: «МП Леся», 2010. 779 с.

49. Синьов В.М., Матвєєва М.П., Хохліна О.П., Психологія розумово відсталої дитини. Київ: Знання, 2008. 427 с.

50. Скотинянський П.Г., Корнійчук О.Г., Білаш П.К. Методика трудового навчання в початкових класах. К.: Радянська школа, 1991. 224с.

51. Стадненко Н.М., Матвєєва М.П., Обухівська А.Г. Нариси з олігофренопсихології /За ред. Н.М. Стадненко. Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, інформаційно-видавничий відділ, 2002. 200 с.

52. Сухомлинський В.О. Вибрані твори в 5 т. Т.2. / В.О. Сухомлинський. К.: Радянська школа, 1976. 461 с.

53. Тарасун В.В. Психолого-педагогічна допомога дітям переддошкільного віку з особливостями в розвитку. Монографія. К.: Видавництво НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2012. 392 с.

54. Тарасун В.В. Морфофункціональна готовність до шкільного навчання дітей з особливостями в розвитку. Монографія. К.: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2008. 299 с.

55. Формування самообслуговуючої діяльності у дітей-сиріт з вадами інтелекту: монографія / С.П. Миронова, О.С. Формальчук. Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка: Кам'янець-Подільський, 2012. 155 с.

56. Хохліна О.П. Психолого-педагогічні основи корекційної спрямованості трудового навчання учнів з вадами розумового розвитку. К.: Педагогічна думка, 2000. 286 с.

57. Хохліна О.П. Мерсіянова Г.М. Програма з ручної праці для допоміжної школи. К.: НДІ спеціальної педагогіки АПН України, 2005. 68 с.

58. Шутяк В.Г. Методика трудового навчання в початкових класах /

В.Г. Шутяк. Рівне: РДГУ, 2001. 382 с.